

V. A Szamos két partja.

I. Az először elfoglalt területen a nemzetségi birtoktestek és kismemesi tömbök okleveles emlékekből megismerhető gazdáinak, mint láttuk, a telepítés-alapok lerakásában csak ritkán volt részük. Fokozottan áll ez a Szamos két partjának később megszállott vidékeire is, ahol a XIII—XIV. századból ismert gazdák s őseik birtoklása a már kész faluknak sok esetben csak újabb elrendeződést jelentett. A későbbi alakulást mégis ők irányították s így a részletes ismertetésnek az általuk kézbentartott egységek szerint kell haladnia.

A Kaplony-nemzetség szamosparti birtokai kisebb foltokban, egymástól távol feküdtek, a legészakibb a Szamos torkolatánál. Utóbbi csirájában a legrégebb idők óta nemzetségi kézen volt, első képviselői talán még a királyi megyeszervezet kiépítése előtt jelentek meg a vízparton: Vitkán több ág birtoklásáról van tudomásunk, a szomszéd «Zopay» pedig Kaplony nemzetségi monostorához tartozott. A betelepülés ezek szerint X—XI. századra tehető, bár a nemzetség prioritására nincsenek közvetlen bizonyítékok. Későbbi terjeszkedésük többirányú. Északon a Gutkeledek Varsányából már nagyon korán szereznek maguknak, keleten s nyugaton Olcsva és Ilk jelentik az újabb állomásokat; itt t. i. csak egy-egy ágazatuk él. Míg azonban a tekintélyes népességű Olcsva alighanem régi, alapjaiban talán még honfoglalás előtti szláv település, és Szamosszeggel együtt eredetileg királyi birtoktest része, addig a fiatal Ilket minden bizonnyal maga a nemzetség alapította saját határai közt. Nem messze ettől a területtől, Paposon, olyan magános telepet találunk, mely a jelek szerint ugyancsak egyik Beregből idevetődött águk kései telepítése. Sályin és Sámelyen, a Szamos egymással szemközt fekvő parti faluin, bár közös eredetűek s a XII. századnál is később keletkeztek,¹ a nemzetség csak jövevény.

¹ Sályi (Szentpétery: Regesta 43—44. l.) a Saul (Csánki D.: Helynév-családok, M. Ny. II. 385. l.), Sámely a Sámuel származéka.

A láp keleti partjára nyomuló Károlyi-ág új szerzeménye lehet — királyi birtokok közt fekszik — Bagos. Vetés területe viszont a XIII. század elején még lakatlanul állott a rokonság egyik tagjának birtokában: ide a Kaplony-nb. Vetési-ősök hoztak 1238 után jobbágyságot.¹ A nagyterjedelmű határ lakatlanul maradt részében a család a következő évszázadban még egy településnek, Újfalunak vetette meg alapját. Másik neve, Gyülvész (= a magyar gyülvész szó) világosan bizonyítja, hogy lakói eredetét nem lehet csak a szomszéd Vetésen keresni, melynek határából kiszakadt: voltak köztük a legkülönbözőbb gazdáktól megvált, elszökött jobbágyok is. A Vetés—Bagos—Újfalu-csoport keletre még Gelényessel bővült, melynek alapítója, Gelyanus 1200 körül élt.² Többszörös csere után a Kaplonyok egyik zempléni ága vetette meg benne a lábát.

Utolsó részterületük falui, Kolcs és Krassó, régi telepek s minthogy itt számos nemzetségi ág otthonos,³ Kaplonyok látszanak a terület első megszállóinak. E pont is a Szamos völgyén Erdély felé húzódó magyarságnak lehetett egyik állomása. Néhány későn feltűnő falu Krassótól keletre ugyanebből a birtokból csatolódtott le, megtelepülésük azonban utóbb következett be s így más hullámok hatása alá kerülve, parti szomszédaikétől elütő színezetet nyertek. Lakóik javarésze ugyanis csak a XIV. században, az akkor már ide is kiterjedő Móric-birtokok románságával együtt jutott erre a helyre s csak Krassóval való összetartozásának emléke maradt fenn tovább.⁴ Ebbe a birtoktestbe tartozott még eredetileg Hirip. Korábban települt ugyan, de nem maradt sokáig a Móric-család tulajdona.

A már meggyökeresedett családokra várt a jobbágnépeség szaporítása és a hiányok pótlása. Kaplony-birtokosok a XIII. században hívják életre a második Kolcsot, a jómódú Vetési-és Butykai-család Vetést és a kihalt Ilket telepíti újra. Veresmart a Móric-család birtokában kettőződik meg. Másutt, különösen a Szamos-torkolat nagyranőtt faluinál vagy Krassónál, belső a fejlődés; néhány közösség viszont, mint Zopay, Tót-

¹ L. 1388. Dl. 8006, kiadása Szentpétery: Regesta 197. 1.

² 1216. Reg. Var. 198. 1., 1273. Károlyi I. 9. 1.

³ 1300. Sztáray I. 37. 1., 1330. Sztáray I. 61. 1., 1329. Fejér VIII/5. 192. 1., 1409. Dl. 31053, 1352. Lel. Met. Szat. 45, 1363. Fejér X/4. 860. 1.

⁴ 1492. Lel. Stat. M. 88. A magyar Krassó vezetőszerepe nagyobb népsűrűségéből is látszik; 1512. Dl. 36985.

faluk és Gelényes, végül felbomlik. Gelényest az évenként benne tartott nemesi kongregációk pusztítása indította meg a hanyatlás útján.¹

Ezek a szétszórta falucsoportok nagyrészt századokon át a nemzetség középirtokos leszármazottainak (Vetésiek, Vitkaiak stb.) rokonsági körében maradtak. Krassón és tartozékain kívül csak Ilk és Sályi veszett el egészében számukra. Kiszakadtak még a közösségből a megmaradtak közül azok az elszigetelt faluk is (Sámely, részben Papos), melyeknek tulajdonosai, éppen a különállás miatt, nem tarthatták tovább a rokoni kapcsolatokat s századokon át folyó szegényedés után kisnemes-nívóra jutottak. Ennek a két falunak, jóllehet a többiek valamennyiéből szépszámú név maradt ránk, egy középkori jobbágyságát sem ismerjük, s ha nem is lehet teljes hiányukra következtetni, számuk mindenesetre minimális volt.

A jobbágylakosság — a Móric-birtoktestbe került hat falu egy részét leszámítva — mindenütt színmagyar volt. A minősíthető XIII—XVI. századi földrajzi és családnevek ugyanis mindannyian ilyenek s ilyenek — kettő kivételével — a megfajtható községnevek is. A két idegen, Olcsva és Kolcs első névalakjai korai szláv maradványokra mutatnak, melyek azonban olyan gyorsan felszívódtak, hogy a helynéven kívül semmiféle nyomuk nem maradt. Külön kell tárgyalnunk a hat más vonzáskörbe került falu népességét. Ezek közül csak a korán települt Krassót és Hiripet tekinthetjük egészében magyarnak. Ha nevük nem is fejthető meg onnan,² jobbágyneveik közt csak néhány idegen csengésű, meghatározhatatlan alak mutat beszivárgásra, a többi, földrajzi neveikkel együtt, magyar. Lippón, Borhidon, Veresmarton és Tótfalun a XV. században nemrég odakerült román többségű lakosság élt,³ erős bizonyítékaink vannak azonban arra, hogy bennük más elemeknek is jelentős szerep jutott. A Tótfalu, valamint a Lippó név, mely a román Lupsát időben megelőzte, oláhság előtt itt élt, bár csak a XII. század után beköltözött szlávokról beszél s ennek példájára képzeljük el — Borhid és Veresmart neve alapján — emezek magyar prioritását is. Erősebben megtámasztható ez Veresmart, Borhid és Lippó ismert

¹ Per continuas ... congregacionum celebrationes ... depopulata haberetur et fere ad extreme desolationis inopiam deventa extitisset: Sztáray I, 224. l., predium: 1465. Lel. Stat. V. 130.

² Krassó bizonytalan, Hirip talán szláv. (Kniezsa.)

³ 1491. Dl. 19742, 1492. Lel. Stat. M. 88: Valachalis.

családneveivel, melyek közt idegenek mellett több magyart találunk, valamint a síksági fekvéssel és magyar faluk szomszéd-ságával. A magyarság tehát bebizonyíthatóan jelentős szerepet vitt a faluk későbbi életében is.

2. A Szamos alsó folyásánál nyírségi Balog-Semjének voltak népünk első képviselői. Ha az előbbi nemzetségnél csak valószínűvé lehetett tenni, itt bizonyosra vehető, hogy kétparti településük már akkor állott, mikor a király a gyepün túli területekre téve a kezét, azokat megyéjébe szervezte. Kér, okleveles korban mindig a nemzetség birtokában, a honfoglalás utáni másfél évszázad települése, a jobbpart két Semjénje (ma Panyola és Kérsemjén) pedig, ha nem is a nemzetségi ősvévét, legalább az eredeti településmagból, Kállósemjénből történt átköltözés emlékét őrzi és nyilvánvalóan egyik első szatmári szállásuk. Kettejük közül Panyoláé az elsőség, csak ennek van ugyanis anyaegyháza, itt birtokos a rokonság több ágazata és ez oszlik hamarosan részekre. Fiatalabb nála a mai Kérsemjén s még később keletkezett a szomszédos Bodorfölde hamar pusztulásnak indult telepe, talán szintén a nemzetség egyik tagjának alapítása. Penyige, XII. század előtt kialakult falu, és a szamosparti Dányán feltűnésükkor ugyanennek a nemzetségnek kezén vannak, de nem lehet eldönteni, volt-e szerepe alapításukban is. Dányán későbbi lakóit, mint egy oklevélből tudjuk, mindenesetre ők hozták át, erőszakos úton, a Kölcseiek Cégényéből.¹ Egészen különáll a lápmenti Dománhida, több nemzetségi ág birtoka: mögötte régi Balog-Semjén települést kereshetünk. A láp másik partján fekvő Rechege, mint várnép-falu, 1338-ban lett a nemzetségé. 1381-ben már pusztá és a Csaholyi-család szomszéd faluihoz kapcsolódik.

A Semjén körüli ősi birtokok a Kállaiak hatalmas szabolcsi uradalomban gazdálkodó rokonságára maradnak; közülük csak a Panyolai-család szigetelődik el s jut szegényebb sorba. A többi a középbirtokos Dománhidiaké, akik újabb szerzeményekkel gyarapítják. Ennek a társadalmi elhelyezkedésnek felel meg rokoni kapcsolatuk² s ehhez mérten tart nagy familiáris-szervezetet a Kállai-, szegődik viszont más szolgálatába a Panyolai-család, míg a Dománhidiaknál mind a két esetre találunk

¹ 1417. Lel. Acta 11.

² Kállaiak: 1401. Kállay, saec. XV. 78, 1428. Kállay, saec. XV. R. II. 540, Panyolaiak: 1434. Kállay, saec. XV. R. III. 82, stb.

példát.¹ Kállai-familiárisok inkább a nyírségi, Dománhidiak a szamosvidéki kismenességből kerültek ki.

Birtokuk földrajzi és jobbágynévanyagának zöme magyar-nyelvű,² számbavehető idegen elemnek csak Panyolán és Kérszemjéne maradt emléke. Előbbin sok magyar mellett néhány szláv földrajzi és családnévvel is találkozunk, utóbbiban pedig egy 1319-i oklevél bizonyos Toututha-t említ.³ Hogy a szlávtság ezen a ponton utólag beköltözött jövevény, nemcsak az ősi magyar helynévadás- és településből, hanem abból is valószínű, hogy Panyola egyik patakneve már a differenciált, tehát XI. század utáni rutén nyelvanyagból való.⁴ Nem lehet azonban csak egy időben betelepült és egyetlen rétegre gondolnunk, aminek semjéni Tót, Cseh, Orosz családnevek az ékes bizonyosságai. Szlávok magyar őslakossággal való együttélését és ennek hasonító következményeit panyolai névösszetételek illusztrálják.⁵

3. A gyepon túli Nyír-részek és más Szamos-vidéki területek végső kialakításában a Káta-nemzetségnek volt nagy szerepe. Nyugati területük urának, a Csaholyi-ágnak beköltözése a XI—XII. századra esik: Az eredeti Káta-szállás jóval nyugatabbra van, ezen a vidéken tehát jövevénynek számítanak; 1200 táján pedig — okleveles adatokból s az ág genealógiájából világos — már itt éltek.⁶ Birtokmagjuk, akár a Kaplony- és Gutkeled-nemzetségé, az Ecsedi-láp közelében, Csaholyon volt, de átterjedt az ősi terület Kocsordon, Tunyogon keresztül a Szamoshoz is. Csaholy, a nemzetségi monostor⁷ és a birtokos-család székhelye, alapjaiban — akár Sárvár — bizonyára még a Káták megjelenése előtti idő települése. Áll ez Kocsordra is, melynek legértékesebb részével, a szamosi vámmal, a XIV. században még a király rendelkezik. Tunyog végül, monostori birtok, az ideköltözés, egyházalapítás és adományozás idején

¹ 1462. Kállay, saec. XV. R. III. 889, 1471. u. o. 1106; 1370. Kállay, saec. XIV. 1574.; 1474. Bánffy-okl. II. 193. I., 1418. Károlyi II. 41. l.

² A helységnevek között csak Panyola és Venyige a bizonytalan eredetű (Kniezsa).

³ Anj. I. 527. l.

⁴ Dolha, 1415. Kállay, saec. XV. 736, 1496. Lel. Met. Szat. 62. (Kniezsa).

⁵ Boroslószeg, Liszkómező, Liszkótava, Dolhapataka. — Az említettek kivül Dománhida egy földrajzi neve és Penyige egy családneve mutat még a megye belső jobbágyvándorlásának természetes következményeként szláv szórványokra.

⁶ L. Karácsonyi J.: Magyar nemzetségek II. 315. l. skk.

⁷ 1327. Perényi, 1429. Lel. Stat. C. 98.

sem állhatott jobbágylakók nélkül. A közeli Gebe és Szentmiklós előzetes sorsát nem ismerjük, első okleveles adatok szerint a Csaholyi-családéi.

Kétségtől a következő évszázadok terjeszkedése szerezte csak meg a többi, központtól távolabb eső birtokukat. Közülük Szalka — úgy látszik, nagyon régi település s előzőleg néhány előkelő magánember kezén forgott —, valamint Máté, mely sokkal későbbi kialakulású s első ismert tulajdonosai kismesek: királyi birtoktestből szakadhattak ki, alakításukban újabb tulajdonosaiknak már nem volt része. Jármí viszont — a XIV. század elején lakatlan, Mátészalka tartozéka — valamivel később, magánföldesúr alatt települt csak be. Csaholyi-gazdálkodás népesíti meg Sándor és Remeteszeg üresen átvett pusztákat: itt nem falukereteket, legfeljebb telepítésre alkalmas helyeket (*loci villarum*) vagy néhány magányos tanyát kaptak készen. Ennyi sem volt Győrtelek és Abaháza esetében, ez a két falu a XIV. században kapta első lakóit. Parasznya félreeső telep, bizonyára későbbi szerzeménye a Csaholyi-családnak.

A XIII. században szamosparti várjobbágyfalukban sikerült megvetni a lábukat. Csengerhez, ahol a szatmári út a Szamoson átkelő beregít keresztezte,¹ fontossága miatt a király sokáig ragaszkodott s még várjobbágyaitól is visszakövetelte az elidegenített porciókat. A Kátáknak végül házasság útján sikerült megszerezni. Így kerülhetett hozzájuk Csengerjánosi, Csenger anyaközsége s talán a későn feltűnő Angyalos is. Készen kapott faluikat új telepítéssel gyarapították. Csenger határából szakadt ki a XV. században az a Csengerújfalú, melynek 1428-i határjárásban és 1429-i birtokfelsorolásban még nincs nyoma, de 1435-ben már jobbágyai vannak.

A Csaholyi-ágtól függetlenül, nála bizonyára később, de az ismert genealógia szerint legalább a XII. század második felében² jelent meg a Szamos fölött a Lázári-ágazat. Erdős területen végzett telepítéseiről később lesz szó. Birtokmagja az a Császló, melynek elsőségét nemzetségi monostora, részese-dés-viszonyai és falufelsorolások bizonyítják. Utóbb kerül Lázáriékhoz a királyi népek Pusztadaróca — utóbb másokkal kellett megosztaniok — s később már magánbirtokostól vették át a hasonló eredetű Vasvárít. Névalak és korai írásos adatok mindkettőt igen korai, XI—XII. századi falunak mutatják.

¹ 1389. *Lel. Acta.* 12, 1463, *Lel. Prot.* IV. 86. 1. és 1381. *DI.* 6796.

² Karácsonyi *J. i. m.* II. 317. l.

A Csaolyi-ág két foltban elterülő, nagyranőtt birtoktestét, mint láttuk, új telepítésekkel is gyarapította. De növekedtek közben a régiek is: Kocsord és Szalka a XIV—XV. századra megkettőződik, Csaoly vásárhellyé, a két faluból egyesült Mátészalka és Csenger pedig mezővárossá fejlődik, előbbit főként uradalmi centrumjellege, a másik kettőt kedvező fekvése, forgalmas útkereszteződése segítették. Ugyancsak ezért lesznek több-kevesebb ideig a nemesi kongregációk székhelyévé. Legtöbbre Csenger lakói vitték, akik már a Csaolyiak megjelenése előtt magánföldesúr nyomása nélkül, szabadabban élhettek. Csenger autonóm vezetősége a XV. században maga ad ki oklevelet. Gyarapodás mellett itt kevesebb példánk van telepek teljes elpusztulására (Remeteszeg, Szentmiklós, Abaháza).

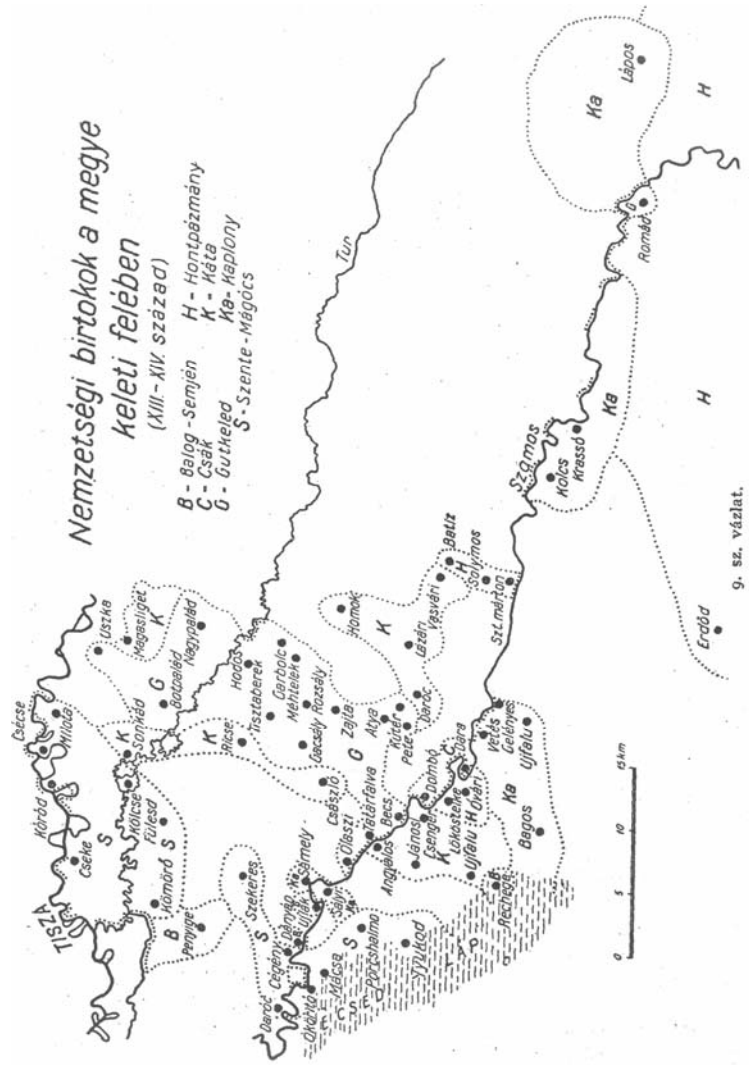
Az alakulásukban s későbbi fejlődésükben is egészen független Lázári-birtokok kivételével az egész birtoktest a Csaolyi-családé marad;¹ az a környék familiáris-hadával végezteti a gazdaság vezetését.² Két község kerül mindössze kisenemeskézre: a nyírségi származású Tunyogiak házasság s azt követő perek útján küzdötték ki maguknak falujuk nagy részét, a Jármí-család ősei pedig 1388-ban adományt nyert Csaolyi-famüiárisok voltak.

A Káták nagyobb részben falutelepülésekkel átvett, kisebb százalékban maguk által hozott jobbágyság, mint a középkori névanyag bizonyítja, magyarok. Az itt talált, vagy később beköltözött szlávok száma minimális: Császlón kívül, mely már a Szamoshát sűrűbb szórványai közé tartozik, egyedül a Parasznya név és a falu egyik dűlője (Ruszkalaposza) mutat magyar tömbben elszigetelten álló, de sokáig fenn nem tartható szláv nyomokra.³ Minden más földrajzi és jobbágnév természetesen ezekben is magyarnyelvű. Néhány nyírségi község (Szalka, Jármí, Gebe) s Újfalu «Tót»-okkal párhuzamosan szereplő egy-egy szláv s Szalka egy román neve, ha valóban idegenajkú családok vannak is mögöttük, csak más vidékről egyenként ideszakadó töredékeket jelenthetnek. Ezek a töredékek még

¹ Gyarapítása folytonos. Mint látni fogjuk, a középkor második fele oklevélből századaiban magyar vidékek településeinek szaporításában a Csaolyi a megye legagilisabb családja. Távoleső földeken szerez részbirtokokat, első dolga a telepítési engedély megszerzése (1352. Anj. V. 584. 1.) és sok új falunak veti meg alapját.

² 1325. Múz., 1472. Erd. Múz. Kemény 367, 1475. Múz. 45, 1501. Lel. Acta 3, 1517. Lel. Acta 6.

³ Bizonytalan falunevek még: Csaoly, Szalka, Tunyog,- Ejeg, Gebe, Daróc (Kniezsa).

egy-két generáció idejére sem változtatták meg a lakosság, egységes nemzetiségi képét.

4. Korán, talán még a királyi foglalás előtt megjelent a Szamos két partján a Sente-Mágócs- vagy Kölcse-nemzetség is, bár ősi szállása messzebb, az Ond-törzs földjeire, Csongrád környékére esett.¹ A megtelepülés ebben az esetben valószínűleg nem esik össze a monostor-alapítással, mely csak a XII. század közepén, Kölcse comes idején ment végbe.² A jobbparti településmag Cégény,³ illetve a király Daróca és Szekerese, valamint a korán elpusztult Kenéz — a XII. században már a nemzetség birtoka — mutatják a terjeszkedés irányát, nevükben és szent-tiszteletükben⁴ régibb állapot emlékét őrizve. Szekeres eredeti területén a XIII. század táján más telepek is alakulnak, egy az ismeretlen származású Szekeresiek, kettő távolabbról jött kismemes-családok (Gyügyei, Vajai) kezén, de nem lesznek mind hosszúéletűek; a Kölcsei-famüia később is tekintélyes részek ura. Daróc és Cégény nem nőtték túl a kisebb faluk méreteit: Daróc egyidőre kipusztult s amint a Kölesei-család gazdálkodásának súlypontja a fiatalabb túrmenti telepekre tevődött át, Cégény jelentősége is elveszett: nincs fontossága annak, ha lakóit néha hospeseknek, civiseknek nevezik. Sokat ártottak e faluknak a Dománhidi-család hadjáratszerű hatalmaskodásai.⁵

A balparton Tyukodnak akkor több falut magábafooglaló területén korán kialakult — mint a Mária-tisztelet mutatja, valószínűleg a nemzetség kezén — az első település. 1181-ben és 1215-ben csak egy Tyukod van még, a XIV. század elején azonban Etetyukodja, a régi gazdák falva mellett egy másik, nyilván beházasodással odakerült kismemesek által birtokolt falut is találunk. A Sente-Mágócsok a XIII. században még két új faluval népesítik az üres területet. Egyik a később megkettőződött, majd felerészben elpusztult Ökörítő, másik a XV. században elnéptelenedett Mácsa. Az utoljára feltűnő Porcsalmát a Csaholyi-család telepítette 1373 és 1377 között a

¹ Az eredet kérdésére elfogadható Kölcsey Dezső egyébként sokszor nem éppen nyomós érvekkel dolgozó munkájának (A Kölcsey, másképp Sente-Mágócs nemzetség. Kölcsey Ferenc, Bp. 1930.) fejtegetése.

² 1181.: Szentpétery: Regesta 43—44. 1.

³ Ubi progenitores eorum sepulturam habere dinoscuntur: 1345-Kende, osztatlan birtokok: 1339. és 1344. Kölcsey; monostor.

⁴ 1417. Lel. Acta 11.

⁵U. ott.

Kölcseiek alatt elpusztult és Dománhidiakhoz került Ete-tyukodja és Sályi határába,¹ ami állandó pereskedést s a határok folytonos bizonytalanságát eredményezte,

A nemzetség egész szatmári birtokát a Kölcsei-család öröklí. Ha el is vész néhány falva a Dománhidiakkal folytatott pörben,² a megmaradtak a túrmentiekkal együtt még mindig a legtekintélyesebb nagybirtokosokkal tartják egy szinten³ és noha a XV. században több ágra oszló család egy-egy tagjára nem jut már nagyon sok föld, a nagyobb összetartozás-tudat felszínen tartja őket, mert a birtokokat is úgy osztják el — egy család több faluban kap — hogy még sokáig ne eshessenek szét kisnemes-családokra.⁴ Kisbirtokos-viszonylatban is a legszegényebbek közé tartozik a Tyukodi-család. XV. századra megsokszorozódott ágai pár jobbágytelkes részükből még a sógor-ságnak s a terjeszkedő nagybirtoknak is kénytelenek juttatni.⁵ Osztozásoknál jobbágytelkenként haladnak s a XV. század elején csak 17 lakott és 10 lakatlan telek jut egy igen soktagú ágának.⁶ A jobbágyházadásban maguknak is nagy volt a szerepük,⁷ bár a XV. században együttesen még elég szépszámú jobbágy fölött rendelkeztek.

A Kölcsei-jobbágyok egységes magyarságát csak azok a — részben talán honfoglalás előtti — szláv töredékek tarkítják, melyek a Szamosháton az eddigieknél valamivel sűrűbbnek látszanak. Szekeres- és Daróc-környéki szláv dülőneveket őrzött meg — magyarok között — a cégénymonostori oklevél és egy kései szláv földrajzi nevet ismerünk Tyukod határából.⁸ Mint-hogy Tyukodon, Szekeresen és a közbeeső Cégényen párhuzamosan néhány szláv családnév s Tót-, Orosz-, Cseh-családok emléke is fennmaradt, azt kell hinnünk, hogy a korán itt élő

¹ Villám per ipsos Porchhalma nominatam situasset, 1389. Károlyi I. 434. I. és 1389. Lel. Acta 19. I. még 1377 < 1399. Lel. Acta 19. és. 1448. Erd. M. Wesselényi.

² 1352. Kende, Cégénydányád.

³ Rokonság: 1377, Dl. 6404, 1426. Károlyi II. 102. I., familiárisok: 1480. Lel. Acta 10.

⁴ L. Kölcsey D. i. m. 40. lap; 1515. Lel. Prot. II. 68. I.; 1389. Kende, 1469, Károlyi II. 395. I., 1475. Soós, 1477. Kende, 1480. Lel. Acta 10, 1487. Kölcsey, 1488. Perényi, 1506. Kende, 1511. Lel. Acta 13.

⁵ 1405-ben pl. (Lel. Stat. E. 54) a zavaros politikai viszonyok közt hűtlenségbe keveredett családtagok mondanak le részükről.

⁶ 1406. Becsky.

⁷ Multa mala homicidia, depredaciones ... perpetrasse: 1514- Lel. Stat. B. 318.

⁸ Bylgez: 1505. Lel. Prot. II. 230. I. (Kniezsa).

s időnként kívülről gyarapodó (Orosz, Cseh) szlávok, ha törpe kisebbségben is, jóidőig megtartották különállásukat. Hogy azonban a magyarság szerves faluközösségeket ezen a vidéken nem talált s utóbb jött, vagy már itt élő idegenek mind az általa lerakott keretekben helyezkedtek el: azt a magyar helynevek bizonyítják,¹ sok helyütt korai, de mindenütt nagy többségben lévő magyar határ- és családnevek csak erősítik. Egy-két német familia kései betelepülésével kell számolnunk Szekeresen és Cégényen, míg két falu «Oláh» nevei a jól ismert jelenség ismétlődését mutatják. A tyukodi kismemesség, mint nevei is bizonyítják, természetesen egészében magyar volt.

5. A Gútkeled-nemzetség — szatmári megjelenésével egyidőben — a Szamostorkolat táján s talán valamivel később a Szamoshát közepén is kapott birtokokat. Legelsőnek közülük Varsány látszik, itt ugyanis Adonymonostornak volt birtoka, ez pedig a nemzetség első keletmagyarországi szállásának magja.² Varsány régi történetét nem ismerjük pontosan, de annyi a XIV. századi oklevelekből is világosan látszik, hogy ebben az időben már nem tartozott a fiatal faluk közé. Mikor másik, ugyancsak régi birtokosa, a Kaplony-nemzetség megválik tőle, már kettős telep; nem sokkal később mindkettőben számos utca fut. Hasonló lehetett a sorsa Gyürének, a szomszédos Gutkeled-falunak, melyről hiányosabbak az adataink. A Tisza-Szamosszög Apátijának neve a sárvári monostor uraságának emlékét őrizte meg,³ ez tehát az egyház alapításával lehet egyidős, bár alighanem akkor, az eladományozás idején sem volt már egészen lakatlan.

A XIV. század elején nagyobb összefüggő terület ura a nemzetség Tiba-ága. Szamosbecs, Pete, Pencha, Atya, Zajta, Gacsály, Rozsály és Tisztaberek többségükben csak egy 1314-i osztálylevélben tűnnek fel;⁴ más osztozásokra való hivatkozás alapján azonban nagyobb multat sejthetünk a hátuk mögött. Néhány faluban (Pete, Gacsály) távolabbeső ágak jogairól is tudunk s a Tibák bizonyára nem voltak egyedül a többiben sem. A nemzetség itteni megjelenését pontosabb adatok híján is a XII. századra lehet tenni, 1216-ban t. i. a közeli erdős területen

¹ A bizonytalan Cégény és Mácsa kivételével mindenütt határozottan felismerhető.

² Karácsonyi J. i. m. II. 30. 1., Dl. 29996.

³ Ad monasterium Sarwar pertinenti Apati ... 1368. Perényi, 1336 < 1482. Dl. 2994.

⁴ 1499. Orczy, Nyáryana 3950.

már tulajdonosok¹ s abban az időben jelentek meg Sárvár körül is. Hogy a telepítésben mekkora szerep jutott nekik s mekkora elődeiknek, itt nem állapítható meg. Viszont kétségkívül nemzetségi tag 1200 körüli telepítése rakta le Tatárfalva s talán Kuteer alapjait is. Későbbi térfoglalás eredménye a nyugatabbra fekvő szamosparti Újlak és Olaszi átvétele. Gazdálkodásuk alatt kettőzödik meg Rozsály s lesz viszont hosszabb-rövidebb ideig elhagyottá Olaszi, Újlak, Pete, Kuteer és Pencha. A kettős Varsány határában megjelenő harmadik falut, Újvarsányt már Csaholyi Péter, egyik újabb résztulajdonos telepítette.²

Ennek a birtoktestnek csak keleti része maradt a középkorban egységes s az sem egészében. Szigetszerűen álló faluk szétforgácsolódtak: Varsány és Gyüre a Butykaiai s a Csaholyi- és Rozsályi-család kezébe került, Apátin később sokan osztottak. A keleti komplexumból Pete nagy része és Újlak idegenedik el; utóbbi a Gyügyei-család egy ágához, az Újlaki Zsombokhoz jut. Kipkapcsolódik a közösségből Tatárfalva is s rokonszármasú tulajdonosai kismemes-sorba süllyednek. A középponti birtoktesten a Tiba-ág testvércsaládai,³ a lassan nagyranőtt Rozsályiak s a szerényebb viszonyok közt maradt Gacsályiak és Atyai-Zajtaiak gazdálkodnak. A két kismemes-család közül főképp a tatárfalvi szegényedik el, elsősorban a nőági örökösök térfoglalása miatt. 1466-ban az egyik családtagnak mindössze két lakott és két üres jobbágytelke van.⁴

A középkori jobbágylakosság ezen a vidéken annyira magyar, hogy — Varsány egy földrajzi s két korai személynevének, melyek a Szamostorkolat korán eltűnő szlávjairól beszélnek,⁵ valamint Olaszin kívül — sehol sincs határozott nyoma idegeneknek. Magyar alapítást bizonyító falunevek mellett csak Rozsály, Zajta, Kuteer és Pencha nyelvi hovatartozása nem határozható meg, a «Gacsály» pedig, mely német személynevből származik, magában semmit sem bizonyít, ahogyan az ittlakó egyetlen szlávnyelvű család sem. Tekintélyes számban maradtak viszont ránk mindenütt magyar család- és dülőnevek.

¹ Hodoson, 1216. Fejér VII/3. 19. 1., Karácsonyi J. i. m. II. 45. 1.

² Ubi ipsa possessio Vassan habetur, ibi in antea silua extitisset et eandem condam Petrus ... extirpando ipsam silvam ibi villam logasset(!), 1371. Múz. 29.

³ Karácsonyi J. i. m. II. 84. 1.

⁴ Lel. Stat. C. 140.

⁵ A velük párhuzamosan előforduló korai magyar nevek többségben vannak (Kniezsa).

6. Nem ismerjük annak a hét falunak kezdeteit, melyek a XIV. században a Matucsina-i-, talán helyi kismemes-származású család kezén tűnnek elő.¹ Míg azonban Csaholc, Namény, Ar és Matolcs egyáltalán nem is szerepelnek a XIV. század előtt, addig Géberjén korai előfordulásából, Oroszi XI—XII. századi s Gyarmat X. századi települést sejtető nevéből valószínű, hogy mindegyikük korai kialakulása s matolcsi eredetű gazdáik, mint Oroszi esetében bizonyítható is, későn szerezték meg őket. Uradalmuknak a kedvező fekvésű s fontos utat őrző² Gyarmat, a XV. században már város, a középpontja. Alattuk kettőződik meg az ari település, ekkor lesz viszont, talán áradások miatt, hosszú időre lakatlan Géberjén. A Matucsina-i-falvak átlagos népsűrűségéről egy 1436-i oklevél ad tájékoztatót.³ Látható ebből, hogy Gyarmaton kívül még legalább kettő, Namény és Nagyar, a népes faluk közé tartozott, csak itt kiosztásra kerülő részükben is 20-on felül volt t. i. a jobbágytelkek száma. A hét falu később sem vált szét egymástól, de tekintélyes részeket szerezték maguknak az uradalom egész területén Bátoriak és Rozsályi Kunok,⁴ s hamar megindult az aprózódás folyamata is. A falvak jobbágnépe magyareredetű, ha nem is minden helységnevével fejthető meg a magyarból.⁵ A magyar környezetbe hamar felszívódnak Oroszi később jött szlávjai, bár Oroszi s Namény sok magyar közt ránkmaradt egy-egy határnevében tovább fennmaradt az emlékü. Gyarmat vezérkorból eredő, mezővárosi mennyiségűvé duzzadt lakossága színmagyar tömegében csupán egy szlávnevű családot találunk.

7. Párfalvas birtokai vannak csak megyénkben — s java-részt a Szamos környékén — a XI—XII. század folyamán idekerült Hontpázmány-nemzetségnek. Vásárosnamény először a Várad Regestrumból ismeretes, ekkor már az ő birtokukban, ha nem is tudjuk megállapítani, kinek volt szerepe kialakításában. A XVI. századtól más tulajdonosok kezén fejlődik várossá. A Dobos területéről leváló Pályi alapjait ezzel szemben kétségkívül Hontpázmányok rakták le a XIII. század végén, bár az elsőnek letelepült lakosság léte sokáig bizonytalan volt. Nem maradt hosszúéletű a beházasodás útján idekerült s új telepeket

¹ 1387. Dl. 7246 stb.

² Via magna regnicolarum partis illius: 1450. Vay.

³ Dl. 12891,

⁴ 1403. Dl. 8913, 1425. Kállay, saec. XV. R. II. 395, 1418. Dl. 10723.

⁵ Bizonytalan marad Csaholc, Namény, Matolcs, Ar (Kniezsa).

alapító Pályiak jobbágynépe sem, de a hiányok utóbb mindig pótolhattak. Hontpázmány-nemzetségből származik még a megye két kis-, illetve középbirtokos családja, az Óvári és a Solymosi is, melyek azonban csak későn jelennek meg falvaikban. Óvári előbb ispánsági birtok kellett hogy legyen; Solymos, Szentmárton és Batiz a XIII. században Karásziak kezén fordult meg, de láthatóan egyik családhoz sem tartozott szervesen: az alapítás itt is az ispánság műve lehetett. Solymoson talán királyi solymárok laktak. Óvári nagyranőtt jobbágytelepéből korán kaptak más családok, a másik 3 falu pedig a hatalmas Móric-uradalomba kapcsolódott bele.

Noha nem mindegyik falu nyelvi eredete mutat meghatározható nemzetiségre,¹ lakóik a későbbi névanyag szerint kétségkívül magyarok voltak. Későn beköltöző oroszokról tudunk az egyik Oroszpályinak nevezett résztelepülésen. Törpe kisebbségüket a falu sok középkori neve közt az Orosz családon kívül csak egy földrajzi és egy családnév képviseli. Határozott német nyomokat lehet még találni Óvárin, ami talán azzal magyarázható, hogy lakóinak egyrésze az egészen még el nem magyarosodott Szatmárnémetiből, az ispánság középpontjából települt. A gyakran előkerülő Tót, Oláh családok itt is megtalálhatók, Óvári «Moldvai» neve pedig a románság egyik, ha nem is közvetlen, forrására mutat rá.

8. A későn idekerült Csák-nemzetség, illetőleg a belőle származó jobbmódú középbirtokos Darai-család² középponti telepe Dara község. Talán innen települt az új birtokosok kezén hamar pusztulásnak induló Cseke s néhány más pusztája (Vizsoly, Agod, Papfalva, stb.). Daraikat találunk a XIV. század elején Dombón, ahol később — nem tudjuk, nemzetségi származása vagy házasság útján szerezte — a kisnemes Dombai-család, a középkor vége felé pedig nagyszámú idegen is birtokos. Darával együtt ez különben a birtoktest legrégebb falva: névalakja X—XI. században történt szláv-magyar érintkezésre mutat. Utóbbi és a község később felvett Tótfalu neve egyszersmind a családnevekben már ki sem mutatható korai szlávosság Csák-birtokokon előforduló egyetlen emléke. Német a neve Vizsoly pusztának: amennyiben nem lakott falut jelöl, a szembenfekvő Óvári németiségétől is származhatik. A Csák-föld

¹ Namény és Pályi bizonytalan, a többi magyar.

² Karácsonyi J. i. m. I. 293, 198. l. skk. Megyénkben 1312-ben tűnnek föl legelőször. (Csáky I/I. 37. l.)

jobbágysága különben ismert nevek alapján tiszta magyarnak minősíthető.

9. Utoljára hagyjuk a terület kismemes-faluinak tárgyalását. Eredetük kérdésében még nehezebb egységes és megnyugtató megoldást találni, mint a gyepün inneni vidék kismemeseinél. Még legnagyobb, többé-kevésbé összefüggő csoportjukat, mely a Szatmárnémeti alatti Szamosszakasz mindkét partján terül el, sem tekinthetjük csak egy településfolyamat lerakódásainak. Az ismertebbeknél is nagyok t. i. a kialakulás időbeli különbségei és nem lehet egységesnek mondani a tulajdonosok származását sem. Legtöbb valószínűséggel még az bizonyítható, hogy a faluk területe, esetleg már némi rajta élő szolganépség is, kezdetben a királyé volt; bár a Kaplonyok, Szenté-Mágócsok itteni korai szereplését s az eddig tárgyalt, helyenkint éppenséggel foglaló nemzetségekből származó kismemes-családokat ismerve, ez alól is kivételeket kell tennünk. Mégsem elhanyagolható tény, hogy ez a falucsoport délen Jánosi-Csenger-Rechege várjobbágy- és várnépteleit, északon pedig Malontát és Timoteustelkét, egykor királyi népektől lakott, korán pusztulásnak indult kismemesfalu-csírákat, és a Vármegye nevű prediumot veszi körül. Feltevésünket, mely szerint az adományozás királyi birtokokra szólt, Gyügye, Nábrád és Pátyod esetében a tulajdonosok szatmárnémeti származása, illetve hospes- és várjobbágy-rokonsága támogatja.

Maguk a faluk, ha a feltűnés változó időpontjából még nem is következtethetünk, nem egyazon időben alakultak ki.¹ Mint tudjuk, a magyarság ezt a területet nem sokkal a honfoglalás után már birtokába vette s rajta településeket hozott létre. Ebből a korból való lehet a kismemes-telepek első rétege is: XI. században már álló várnépfaluk, melyek persze a többitől ma már nem választhatók szét. Oklevelekben az elsők a XII. században bukkannak fel: Mánd és Fülöpös 1181-ben lakott villák,² bár utóbbi ekkor még fiatal. Legalább a XII. századra kell tennünk genealógia alapján Sima s korai feltűnése miatt Pátyod keletkezését. Viszont határozottan később alakult ki a kislakosságú, Jánkból annak szamosparti melléktelepeként levált Hermánszeg, később az egyik legapróbb kismemestelep,

¹ Némelyikük csak a XIV. században jelenik meg, de ahol okleveles emlékeink vannak, ott a birtokoscsaládok genealógiája legalább a XIII. század közepéig vihető vissza.

² Szentpétery: Regesta 43—44. l.

Borzova és 1200 körül költöznek csak lakók Zsarolyán földjére is.¹ A többi falunál (Nábrád, Rápolt, Ura, Darnó, Jánk, Gyügye, Majtis, Csegöld, Komlód, Géc) adatok híján nincs támaszpontunk, itt tehát a kört az Árpádkor első két-három századán belül nem szűkíthetjük.

Nem könnyű a kisbirtokosok származásának kérdését tisztázni. Nemzetségi földek tárgyalásánál találkoztunk már néhány ilyen családdal s láttuk, nem volt közülük a kezdeti településhez, mert idegenből kerültek oda nemzetségi taggal kötött házasság útján (Tunyog, Pályi) vagy familiárisi szolgálat jutalmaként (Jármi). Más helyeken egy-egy ilyen familia éppen előkelő nemzetségek elszegényedett maradványait képviseli (Sámelyi, Óvári): ezek eredetük miatt szintén külön csoportba tartoznak. A most ismertetett földön azonban, ahol tömötten sorakoznak ilyen falvak, felhalmozódásuk mégsem lehet csak a véletlen eredménye. Úgy gondoljuk, hogy a király az itteni földeket, — talán mert más szolgálatot teljesítő nép lakta őket, talán mert egyebek miatt voltak neki fontosak — megvédte a nemzetségek terjeszkedésétől s azok egyenként lettek kisemberekéi. Az első századokban néha lakatlanul: ezekből lettek az apró, jobbagyatalan falucskák; később: királyi szolgálkkal népesen. Az okleveles korszak előtt meggyökerezett birtokoscsaládok őseiről nem tudunk közelebbit:² a környék várjobbátói s népeik ismeretében néhányuk mögött várjobbagyokat sejt-hetünk. Ilyen társadalmi réteggel, a nyugati kismemességgel áll kapcsolatban az újonnan érkezettek közül Pátyod egyik birtokosa. Királyi megyéhez közelálló elemek máshol is fel-tűnnek: a Gyügyeiek és velük az Újlakiak ősei szatmárnémeti származású, de nyilván már magyar polgárok voltak, valószínűleg ilyen a Jánki-ős s rokonai kapcsolatai szerint ebbe a társadalmi rendbe tartozik a Nábrádi-család is. Egészen más kör viszont a Gécieké. Ezek a Csák-nemzetséggel vannak rokonságban s nem lehetetlen, hogy a Komlódiaikéval együtt eredetük is azokéval közös. Különáll végül Peleske, az ismeretlen időben oda-került, talán nemzetségi eredetű Csáki-Becski-rokonság³ első

¹ Már meggyökeredett kisbirtokos-család telepítő-akciója hozta létre Géc határában Kisgéc előbb tanyaszerű (sessio minoris Guechteluke), majd faluvá fejlődő települését. (Erd. M. Törzsgy.)

² Néha, mint Jánk esetében, előfordul, hogy nem ők a falu első magánbirtokosai.

³ Eredetére vonatkozóan I. Karácsonyi J. i. m. III. 161. l. Hiányos: Sváby F.: A körösszegi és adorzáni gróf Csáky család genealógiája, Turul IX. 35—6. l.

szatmári falva. Alapjai még a király gazdálkodása idején rakódtak le,¹ de a második Peleske már a család birtokában, a XIV. században települt meg.

Egy másik ilyen falucsoport Szatmártól keletre, a víz közelében terült el. Települési és társadalmi kialakulás itt sem lehetett az előbbtől eltérő. Udvari s más környező királyi eredetű birtokok a föld hasonló multját sejtetik, Patóháza példája pedig, melyet valamikor a király jobbágysai birtokoltak,² ismét a kismemesség várjobbágyi származásának valószínűségét adja. Ilyen falu még Berend, Kóród, Dobrács, a korábban előkelő magánbirtokos kezében tartott Kak, valamint Bazan, melynek későbbi kismemes-gazdái szintén csak a XIV. században jelennek meg.³ Többségük, mint az 1215-ben feltűnő Magasmart vagy Patóháza, a XI—XII. századból való. Jóval később települtek csak Pálfalva látszik, talán valamelyik szomszéd falu fióktelepe. Apáti korán, de nyilvánvalóan tőlük egészen függetlenül és különállóan keletkezett, kezdeteit nem ismerjük, s csak néhány részirtokosa alapján soroztuk ide. Udvari és Ombod az első okleveles emlékek szerint nagy uradalmakban foglalnak helyet;⁴ de ezek az adatok olyan késeiek, hogy könnyen lehetséges a faluk térbeli elhelyezkedése szerint is valószínűbbnek tetsző kismemesi eredet: hiszen tudjuk, hogy a környék több kisbirtokos-falvát bizonyíthatóan a Móric-uradalom szívta föl. Új falukkal azonban a Móricok — Berencét leszámítva — a part sűrű települését nem bővítették.

Találunk egy-két magábanálló kismemes-típusú falut a Nyírség gyeppel határos vidékén is. Meggyesen Árpádházi szent tisztelete él,⁵ itt tehát bizonyára királyi telepítés működött, míg későbbi tulajdonosai, akár a XIII. században települt Radalfnak, szomszédos megyéből származnak. Ezidőtájt népesült meg — ugyancsak Radalfiak birtokában — a szamosparti Marcelfalva. Magános falu volt, ha nem is kismemes-telep, a fontos átkelőt őrző Szamosszeg. Bizonyára már korán éltek lakók ezen a helyen: nagybirtokost azonban a király és képviselői sokáig nem engedtek ide.

Az egyszer kialakult falukon itt későbbi századok alig

¹ Szent István-tiszteletére l. 1486, Becszy.

² 1271.: Fejér VII/3. 71, l. 1409-i átírása Dl. 31053.

³ Első ismert birtokosa a gyepponvonal kismemességével tart fenn kapcsolatot (1316. Vay 41, 1347. Vay 280).

⁴ 1382. Lel. Acta 12, 1373. Dl. 6102.

⁵ 1434. Kállay, saec. XV. R. III. 73.

változtattak. Pusztásodásnak kevés nyoma van. A nyírségi, Kállaiak által részben újra telepített Meggyesen és körülötte fekvő pusztáin kívül csak a XV. század táján elpusztult Radalf, Marcelfalva és Malonta maradt lakók nélkül.¹ A település viszonylagos állandósága itt részben a szamosháti táj sajátosságai-
val függ össze — a nyírségi kismemes-telepek, láttuk, nagy számban pusztultak —, részben a birtokosok társadalmi elhelyezkedésével. Nem tagadható t. i. az sem, hogy ugyanazon területen a kisbirtokos-községek maradandóbb jellegűek az uradalmak hatalmaskodások s városba vagy idegen birtokra irányító telepítőakciók által gyakran háborgatott jobbágyfalvainál. Ugyanakkor természetesen kismemes-faluknál a sűrített népszaporulat is ritka, hiszen az azt megkönnyítő gazdasági tényezők rendszerint hiányoznak. Várossá csak a király, majd több nagybirtokos által adminisztrált Szamosszeg nőhetett, de közeljárt ehhez a nagybirtokossá lett Csákiak és Becskiek Peleskéje, valamint Jánk, a Jánkiaktól örökölt párfalus Várdai-uradalom possessio principalisa is.²

A nagybirtok több községet felszívott még: Kak, Berend és Udvari a Móricok, Csegöld a Drágfiak, Ombod a Szántai Petőfiak kezére került s voltak faluk (pl. Darnó, Géc), ahol a kismenességtől vonta el amúgyis szűkrezabott földjét. Maga a helyi kismemes-társadalom — ha a korán letűnt Jánkiakat nem számítjuk — csak a több falut tartó Simai-rokonságban emelkedik ki a szaporodással arányosan alacsonyodó életszíntről.³ Más, jobban ismert famíliák nagy része a XIII—XIV. században két-három ággal tűnik fel, de a további fejlődés során már kevés marad olyan szűk körben, hogy, noha falva kiterjedelmű és jobbágynépének száma csekély, viszonylag mégis jobb megélhetésben legyen része (Ura, Fülpös). Legtöbb helyen (főképp Mándon, Borzován, Zsarolyánon) a számos családnév, beköltöző idegenek s a határ „felaprózódása”⁴ kedvezőtlenebb viszonyokra mutat, melyek még rosszabbá válnak,

¹ Komlód és Dobrács nem pusztult el, csak a mai összetett nevű községekbe olvadt.

² Jánk vezetőszerepét viszont főleg kedvező fekvése segítette elő (a híres szatmári út átkelőhelye).

³ Bár rokonságuk, úgy látjuk, a legkülönbözőbb, sokszor igen jómódú rétegekhez fűzi őket: Rápolti-Dománhidi: 1519. Lel. Prot. V. 51. l., Mándi-Majtisi-Kölcsei: 1328. Tarpay I, Fülpösi-Kántor: 1426. Petróczy 75. l., Dobrácsi-Gencsi: 1429. Károlyi II. 118, l.

⁴ Zsarolyánon egynek 1/8 rész jut: 1431. Lel. Bercs. V. 28, Patóházán 2—3 jobbágysessio: Lel. Prot. p. 238. l.

ha párhuzamosan jobbágyhiány is mutatkozik. «Nemes»-Mádon,¹ «Nemes»-Borzován pl. már a középkorból sem ismerünk jobbágylakosságot. A kismanesek bizonyára nem csak ebben a két faluban művelték földjüket maguk, esetleg pár zsellércsalád segítségével. (Rápoltról, Darnóról pl. szintén nem maradt középkori jobbágyneveink).² Ilyen életforma következményeként állnak be sokan familiárisnak a környék nagyuraihoz, de ezért csatlakoznak utóbb többen a jobbágyházadáshoz is. Anyagi helyzetük — három különböző időből ránkmaradt vagyonszeirásból látható — erre az időre romlott le véglegesen.³

A kismanes-faluk birtokosságának népi hovatarozása nem lehet kétséges: mint nevei is bizonyítják, egészében magyar. Eredete, amennyiben királyi katona-népek utódairól vagy velük rokon társadalmi rétegről van szó, szintén nem szorul bizonyításra és nem lehet vitás a többi elsorolt lehetőségénél sem. Egyedül a szatmári polgár-eredetű családoknál gondolhatnánk német származásra, minthogy azonban az ismert ősök nevei közt nincs kimutathatóan németnyelvű, a város pedig az ő XIII—XIV. századi szereplésük idején tekintélyes részben már magyar volt, ennek a feltevésnek nincs nagy valószínűsége.

A birtokosréteg mellett sok faluban jelentős tényezőként szereplő jobbágyság ugyancsak magyar, ha a Szamosháton valamivel több nyoma is van korán idekerült szlávsnak a megye más tájainál. Hogy a szlávok között honfoglalás előttiak is vannak, azt a már említett Malonta neve bizonyítja. Ennek alapján tekinthető a falunevekből⁴ és egy-két dülőnévből⁵ ismert szlávsnak egy része egészen korainak. Soknál azonban —

¹ 1683. U. et C. 6. 75.

² Csak jánkiak kezén látunk valamivel sűrűbb népességű falukat: a Várdai-uradalom középkori urbáriumainak (Zichy XI. 96. I. és XII. függ. I.) részletes adatai szerint Jánknak, a legnagyobbnak 1521-ben 35 lakott és 16 elhagyott telke volt, de az előbbiekből 4 két-két jobbágycsaládnak, másik 3 pedig egy-egy zsellérnek is szállást adott.

³ Pálfalvi: 1379. Lel. Acta 47, Meggyesi: 1434. Kállay, saec. XV. R. III. 73, Fülöpösi: 1525. Dl. 23840. — A jobbágyházadásra vonatk. I. Tyukod falu történetét.

⁴ Szlávok: Darnó, Borzova, Zsarolyán, Peleske; keleten Dobrács és Berence, a Szamostól nyugatra csak Neugrad vagy Marcellfalva. Bizonytalanok: Radalf, Nábrád, Pátyod, Mánd, (Géc, Majtis, Pettyén és Kak. A többi magyar (Kniezsa).

⁵ Az előbbiekből közül csak Peleskén találunk két tisztán és két magyarral vegyesen képzett szláv nevet. A magyar Gyügyéről, Jánkról, Szamosszeigről sok magyar közt ránkmaradt elnevezéseik lehetnek régiek, de egész falut kitöltő szlávsnak a honfoglalás óta itt sohasem élt. Aránylag több emlékük van Nábrádon. (Kniezsa.)

Zsarolyán, Borzova és Neugrad, láttuk, csupán a későbbi századokban, Berence, nyilván rutén telep, csak a középkor legvégén alakul ki — ennek a lehetősége is eszik. Az a szláv lakosság tehát, mely olyan rendezettségben élt, hogy a fogláló magyarságnak faluneveket adhasson át, így minimálisra csökken s a nyelvi emlékek jó része később beköltözött lakóktól származik. Tetszés szerint sorolható bármelyik réteghez az a kisszámú, a magyar tömegben elvesző, még asszimilálatlan jobbágy, akinek neve XIV—XVI. századi névsorokból ismeretes. Egy-két falu Tót, Oláh, Szász nevei ugyanakkor már beolvadt családokat képviselnek. Német elnevezésűt az egész területen csak Udvari lakói közt találunk; utóbbi, mint látni fogjuk, az északról történt csoportos áttelepüléssel hozható kapcsolatba. Valószínűleg nagyobb román bevándorlás áll Berend és Berence nevei mögött, itt ugyanis román területen használt nevek teszik ki a kis névanyag többségét. Ez; a bevándorlás, mely az itt sorakozó többi parti falut megkímélte, a XIV. század közepétől megyénket is elborító román terjeszkedés eredménye. A berendieken és berenceieken kívül területünk minden más idegen neve, már a vele párhuzamosan szereplő magyarok mellett is, kisebbségben maradt.¹

10. *Szatmárnémeti.* A mai Szatmárnémeti két, valamikor egymástól egészen független városból állott,² melyeket a Szamosnak csak nyomokban megmaradt egyik ága választott el. Kialakulásuk időpontjára és körülményeire vonatkozóan változatos feltevések születtek. Hogy csak az egymással szembenállókat adjuk elő, Scherhauser — a városban élő, a németiség számára kedvezőbb XIII. századi hagyománynak teljes hitelt adva s a Szatmár nevét a Megyei Monográfia alapján³ Salzmárknak magyarázva — az itteni földvár köré szálló, még Gizella királynéval bejött németiséget mondja Szatmár névadójának és első telepésének.⁴ Németi sorsa az ő előadásában ezzel

¹ Magyar személyneveket találunk az egész korai időből keltezett emlékekben is (pl. Pátyod, 1215. Reg. Var. 196. l.), a javarészt királyi szolganépből származó jobbágyok nagy többsége tehát kezdettől fogva magyar.

² A középkori Zathmarnemphy (1406. Lel. Met. Szat. 28) elnevezés csak a Szatmár vármegyében fekvő Németire vonatkozik.

³ Borovszky S.: Magyarország vármegyéi és városai. Szatmár vm. 162. l..

⁴ Fontosnak tartja még azt is, hogy a Satu-Mare név régiségére utaljon. Szerinte «die rumänischen Dorfsiedler der Umgebung» nevezték így a szomszéd nagyvárost. (Mitteilungen zur Geschichtskunde der Deutschen in Siebenbürgen und der Satmarer Gespanschaft. Siebenbürgische Vierteljahrschrift 1932, 368. l.) Ezzel szemben áll az, hogy a

többé-kevésbé összefolyik. Karácsonyi János¹ kritikai álláspontja ezzel szemben, bár az alapítás aktusa itt is nyugatról jött népek, pontosabban a flamandnak ítéltetik, okleveles bizonyítékok híján nem engedi az időpontot a XII. századnál előbb visszavinni. Szerinte ebben az időben költöztek ide az első telepések, akik, ha az oklevél Gizella királynéja valóban Szent István feleségére értendő, a megelőző évszázadban más közeli flamand telepeken éltek. Mindezt gyeprü- és továbbtelepülésteóriája igazolására is szükséges volt Karácsonyinak bizonyítgatnia. Így ugyanis természetessé vált, hogy ez a késői település csak az 1130-as években lett várispánsági székhellyé, amikor az ispán a gyeprü kitolásával egyidejűen Sárvárról, az addigi középpontból, keletebbre költözött.

A valóság az, hogy Szatmár fennállása közvetlen történeti források alapján — még ha az Anonymus idejében élő s Szatmárt honfoglaláskor itt talált várnak állító hagyományt egy évszázadra visszavisszük is — valóban legfeljebb a XI. század közepétől igazolható. Karácsonyinak azonban mégsem adhatunk igazat. Azóta t. i. ismerjük már az Erdély felé irányuló kitelepülés gyors előhaladását, s vannak adataink arra is, hogy ez a keletre irányuló békés foglalás a Szamos alsó folyásának vidékét sem hagyta üresen. Arról tehát, hogy a gyeprü még a XII. század elején is csak az Ecsedi-láp, vagy a Szamos vonalán húzódott volna, szó sem lehet. Így, amint más körülmények mérlegelése után már Pauler is látta,² Szatmár és az ispánság alapítása Szent István király idején történt. Karácsonyinak csak abban van igaza, hogy a németiség ittélére — minthogy a Szatmár szót német tulajdon-, vagy helynévből származtatott magyarázatok hamisnak bizonyultak — valóban nincsenek 1216-nál korábbi adataink.³ A vár melletti telep első lakói ezek szerint a király magyar népelemei voltak, névadója pedig bizonyára a Szent István korában élt, törökös nevet viselő első ispán.⁴ Idegen népelemek csak később és csupán egy időre jutot-

környék színmagyar lakói még a valóban idegennéppű Németit is saját nyelvükön nevezték.

¹ Szatmár város eredete, Klebelsberg-Emlékkönyv 215. 1.

² A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. 1899. (2. kiad.) I. 55, 405. 1. 1. még Holub J. i. cikkét, Szent István-émlékkönyv II. 105. 1.

³ Villa Teutonicorum in Zothmar: 1391. Kállay, saec. XIV. 1249.

⁴ Melich J.: A honfoglalás kori Magyarország (A Magyar Nyelvtudomány kézikönyve I. 6.) 70. 1., M. Ny. XXX. 127. 1. (Pais D.), XXV. 147. 1., Németire M. Ny. I. 234. és XIV. 248. 1.

tak szerephez és éppen ezért nagyon valószínű, hogy az elnémetesedés csak a vezetőrétegeket érintette. A németiség eredete Németin, a testvérvároson keresendő, hiszen kettejük közös sorsa természetessé teszi az állandó kölcsönös forgalmat és népi kicserélődést.

A kezdettől fogva szász lakosságú Németi alapítási ideje már nem határozható meg pontosan. Az 1230-i kiváltságlevél¹ keltezők élőlő szóhagyományok szerint németjei Gizella királyné idején jöttek hazánkba s ez a hagyomány, tekintve, hogy személyhez fűződik, el is fogadható. Minthogy azonban az 1230-i oklevél szorosán vett bizonyító ereje ilyen hosszú idővel nem, legfeljebb három generációval mutat maga mögé, fennmarad a lehetősége annak is, hogy a németi és szatmári szászok csak a nagyobb arányú XII. századi telepítések egyik lerakódásaként, vagy — még valószínűbb — több részlettelepülés során² kerültek későbbi lakóhelyükre. A XIII. században — ha a másolatoknak hihetünk — mindketten kaptak már, talán közösen, privilégiumokat,³ hogy a század végétől állandó kapcsolatba kerüljenek egymással.⁴

A kiváltságlevelek különben a szokásos libertast adományozták: egyházi és világi exempciót, választási jogot, vámmentességet, vásártartásjogot. Kötelességüket királyi zászló alá küldendő harcosok felszerelésében s descensus esetén az udvartartás ellátásában jelölik meg. A két privilégium kiadása közt eltelt idő — ha a tatárpusztítás nem is ment el Szatmár fölött nyomtalanul — a települést mégis városias formák irányába fejlesztette. Az 1230-iban mezőgazdasági foglalkozásokon kívül nincs másnak nyoma és csak a következő oklevél szól vásártartásról, borkivitelről s tiltja idegen iparcikk ottani árusítását. Az átalakult honvédelmi rendszeren kívül helyi fejlődést is

¹ Fejér III/2. 211. l., copia: Dl. 36296: qui se dicebant in fide Domine Reginae Keyslae ad Hungariam convenisse. — A hagyomány hitelét Schünemann K. nem fogadja el. (Die Deutschen in Ungarn bis zum XII. Jahrhundert. 1923. Berlin u. Leipzig. 41. l.)

² Így történt Ugocsában is: Szabó I. i. m. 49. l. Hogy a német nyelvterület melyik részéből származnak, nem tudjuk megállapítani.

³ 1230. l. fenn és 1271, rossz kiadása: 1264. Fejér IV/3. 206. l., forrás: Kir. kv. 1291.: 1571. XXVIII. 221. l. még Szentpétery: V. István ifjabbkirálysága, Századok 1921. 81. l. A dézsi kiváltságlevelek valóban hamisak (Szentpétery i. m., u. o. 83. l.), de ebből még nem következik, hogy a szatmári is később keletkezett. (Karácsonyi J. i. m., Klebelsberg emlékkönyv 221. l.). L. a megyei monográfia 162. lapját. — 1269<1391. Lel. Met. Szat. 5, 1297: libera villa: Németi, Fejér VI/2.95. l.

⁴ 1285. hospites de Zothmar et de Nempti, Fejér V/3. 280. l.

jelent, hogy négy nyilas helyett most hat páncélos katonát küldenek a király seregébe. A gazdasági fejlődés később még jobban mélyül. Minden irányból idefutó magna viák¹ áruforgalmát Szatmár irányította a bányavárosokon s a Szamos völgyén át Erdély felé, nyugati irányba viszont ő továbbította pl. az erdélyi sót.² Piacán külföldiek is megfordulnak;³ Károly, mint az ország-rész gazdasági középpontján, itt állítja fel a pénzverő-kamarát.⁴ A közvetítő kereskedelmet vezetősége néha a visszaélésig fokozza: 1379-ben a királynak kell megtiltani,⁵ hogy a Nagybánya felé irányuló élelmiszert ottfögiák és saját piacukon adassák el. A gazdasági fellendüléssel egyidőben az autonómia tisztviselői kara is bővül: maior ville, villicus, később iudex mellett esküdtek állnak a tanácsban.⁶ A két városnak később is külön bírāja van, előfordul azonban, hogy egyik bíró a másik város polgárainak ügyében ítél. Az adószedést kettejük előljárói ugyancsak közösen ellenőrzik.⁷

Szatmár és Németi a XV. század elején magánföldesurak birtokába került. A rác despotának még ellenzékkel kellett küzdenie, embere alig tudott rendet tartani a városokban s az adó is nehezen gyűlt össze,⁸ de a Hunyadi- és Zápolya-uralmat⁹ már mindenki békésen viselte. Szaporodó egyházi intézmények, kórház, üzletek az alattuk továbbfolyó fejlődés útjelzői.¹⁰

A lakosság népi összetételében időközben igen nagy változás állott be. Itt is elmagyarosodásról van szó, mely azonban gyökeresen más körülmények között ment végbe, mint a bányaváro-

¹ Az Ecsedi-láp mindkét Oldalán nyugat felől (1426. Lel. Stat. D. 205, 1512. Dl. 22478.), Nagykárolyon (1367. Károlyi I. 288. l., 1325. Anj. II. 217. l.) és Erdődön (1430. Fejér X/7. 308. l.) át délről, a Szamos jobbpartján a Tisza-völgyéből (1406. Zichy V. 479—80. l., 1450. Vay), északon Ugocsából (1406. u. o., 1341. Zichy I. 615. l.), stb.

² XIV. saec. é. n. Kállay, 2453, 1496. Károlyi III. 21. l.

³ 1379. Múz. 35.

⁴ Hóman B.(—Szekfü Gy.): Magyar történet, III. kiad. II. 119. l., 1339. Anj. III. 595. l.

⁵ Múz. 35.

⁶ 1299 körül: villicus et iurati ... de Nempty, Hazai Okra. VII. 277. l., 1321. iudex de Zothmar, Dl. 29998, 1329. iudex civitatis Nempty Dl. 28351, 1339. viceiudex de Zothmar, Anj. III. 595. l.

⁷ 1417. Kállay, saec. XV. 838. Bírák: 1464. Lel. Acta 72, 1423. Dl. 11399, 1433. Károlyi II. 146. l.

⁸ 1411. Lel. Stat. D. 231, 1417. Kállay, saec. XV. 837. és 893.

⁹ 1445 < 1506. Dl. 37602, 1481. Lel. Acta 12, 1498. Lel. Acta 44.

¹⁰ Templomoktól: Szirmay I. 207. l., káplánok, oltárok: 1477. Zichy XI. 198. l., 1490. Dl. 36322, egyházi rendek: 1335. Fejér VIII/4. 149. l., 1525. Lel. Prot. V. 271. l., kórház: 1477. Zichy XI. 198. l., boltok: 1453. Dl. 24958.

soké. Míg ott a XV. század folyamán jelentkeznek az első tünetek, addig az idegen alapítású Németi s a magyar település-magvú, de a beköltözés után vezetőrétegében német jellegűvé vált Szatmár nem-magyar nyelvű lakóiról mindössze két tatárjárás előtti oklevélből van tudomásunk,¹ valamint abból a néhány XV. századi jobbágynévből, mely a kései lakosság egy rendkívül csekély töredékét még német származásának mutatja.² Minthogy «teutonok»-ról az 1230-i privilégium szól utoljára, a későbbiek csak a nemzetiségileg közömbösnek tekinthető hospes nevet használják, a németség visszaszorulásának kezdetei a tatárpusztítás korára tehetők. Népi erejében megfogyatkozva nem tudott többé a környék színmagyar jobbágysága nyomásának ellentállni s új emberekre lévén szüksége: maga is szívesen fogadta be őket. A jobbágyságot a városi életforma, tudjuk, mindig vonzotta, királyaink pedig költözésüket, még ha az más földesúr kárával járt is, elősegítették.³ A XIV. században olyan fokra jut az asszimiláció, hogy a városi polgárok magyar nemes-családokkal házasodnak, birtokokat szereznek a környéken, esetleg maguk is leköltöznek és vidéki birtokos-családok alapítói lesznek.⁴ Ugyancsak korán megindul az a folyamat, mely — néha zálogüzleteken kezdve — vidéki nemesurakat juttat földhöz a város területén.⁵ Állandó keveredés és cserélődés hatásaként a XIII—XIV. századi földrajzi nevek s a későbbi idők családnevei már túlnyomóan magyarok. A németek felszívódása mindkét városban lényegében a tatárjárás utáni első száz év alatt végbement.⁶

Kisnémeti birtok a Mikola—Egri irányában ma is kiugró szatmárnémeti határban feküdt.⁷

Szatmári polgár lehetett a német személyről nevezett

¹ 1216. 1. fenn és 1230.: hospitibus Theonicis de Zothmar, more Saxonum.

² 218 közül 5.

³ Szatmárt pl. Károlyi egy alkalommal a Kállaiakkal szemben védte meg: 1332. Anj. II. 625. l.

⁴ 1329. Dl. 2835, 1308. Fejér VIII/I. 252. 1. L. Gyügyénél és Jáknál is.

⁵ 1462. Károlyi II. 347. l.

⁶ Ezt különben német oldalról is elismerték. I. Huss R. cikkét: Siebenbürgische Vierteljahrschrift, 1932. 230. l. Huss az alapítást sem követeli a németeknek. — Scherhauser (i. m.) ezzel szemben beolvadásukat a XV—XVI. századra teszi s okául főképp a Jagellók alatt uralkodó «willkürliche Magnatenherrschaft»-ot tekinti, mint láttuk, minden alap nélkül.

⁷ 1339.: Kysnynty, Lel. Met. Szat. 30.

Cheydreh alapítója. E korai kialakulású, gyorsan pusztulásnak indult falu a város határában fekszik s később is városiak a birtokosai. Szerepe volt még a polgárságnak Résztelek, XIV. századi román falu megtelepítésében: más urak mellett ők is maguknak követelték. Résztelekéhez voltak hasonlók az elpusztult Sósstelek kezdetei.

* * *

A terület népi viszonyain mégegyszer végigtekintve, úgy látjuk: a Szamos-vidéken a magyarságnak valamivel több szláv lakót kellett magábaolvasztania, mint a Nyírség táján. Tizenötre megy azoknak a településeknek a száma, melyek nevükben szláv prioritás emlékét hordják, de közülük csak két falu lakóinak tehető bizonyossá honfoglalás előtti eredete; rajtuk kívül legfeljebb a cégényi oklevél dülőnevei vehetők korai bizonyosságnak. Parasznya a nyírségi csoportba számít, a többiek mind a Szamos-parton, vagy valamivel feljebb, a Szamosháton fekszenek. Magvuk — a szlávtság legalább egy részüket önállóan alkotta — népszám szerint kétségkívül egészen jelentéktelen, hiszen a középkor második felében neveik színmagyarnak vallják őket; idegen földrajzi elnevezések alig háromból, jobbágynévek csak egészen minimális számban maradtak meg. Körülbelül mégegyszer annyian vannak azok a nevükben, eredetükben, s középkori népiségükben is magyar faluk, melyekben más névnyomok utalnak szlávtság ugyancsak elenyésző jelenlétére. Ismét másutt szláv alapszó segítségével képzett magyar összetételek (pl. Boroszlószeg) vagy «Tót», «Orosz» formájú névalakok már a beolvadás végső fázisait jelzik. E néprészecskék származásáról itt sem mondhatunk közelebbit, — szórtságuk, töredékes elhelyezkedésük inkább állandó belső vándorlásra s nagyobb részük gyökértelenségére mutat; a később jöttek Oroszi, Oroszpályi, Tótfalu, Cseh, Orosz, Tót nevek bizonyossága szerint sok helyről s különböző időkben toborzódtak.

Kicsi és gyorsan tűnő szigeteket jelentettek a magyarságban Németi és Szatmár szász népcsoportjai s a környék faluinak rendszerint magukban álló, német vagy «Szász» nevű családjai is. Utóbbiak, valamint több telep — melyek névadója szász volt, idegennyelvű lakóikról azonban nincs tudomásunk — a szatmári németséggel hozhatók kapcsolatba. Románság, noha róla leszakadó «Oláh» családok többen hegyektől távoleső falukba is elkerültek, többségbe csak Szatmárnémeti két határtelepén,

Berenden, Berencén s a Móricok vegyesnépű, inkább magyar alapítású öt helységében jutott. A megyesi uradalom egy részét megülő románok ennél a földnél, a Bükkalja síksági falusoránál nem hatoltak nyugatabbra.

Végső településformák kialakításában a legelső nemzetiségektől s a szervező ispánságtól kezdve későn birtokot szerzett családokig mindenki kivette a részét. Földrajzi és társadalmi tényezők voltak okai annak, hogy, mint láttuk, kész községalakulatok itt ritkábban bomlottak fel a nyírségieknél. Városfejlődésben társadalmi alapok mellett és után érvényesültek csak, az uradalmakon belül, földrajzi hatások. Mezővárosok olnodi Czudar-, Matucsinai-, Csaholyi- és királyi birtoktesten keletkeztek (Vásárosnamény, Gyarmat, Csenger, Mátészalka, Szamoszeg) s népes, városias faluk (Csaholy, Krassó, Óvári, Peleske, Jánk) is csak hasonló gazdag urak kezén találhatók.